

CASTRUL ROMAN DE LA GRĂDIȘTEA MUNCCELULUI (SARMIZEGETUSA REGIA). CRONOLOGIA ȘI SEMNIFICAȚIA SA ISTORICĂ

CORIOLAN OPREANU

I. CASTRUL ROMAN DE LA GRĂDIȘTEA MUNCCELULUI

Printre numeroasele urme romane descoperite în regiunea Munților Orăștiei cele mai importante provin pe Dealul Grădiștii și împrejurimile sale. Aici a fost identificată de către arheologi și istorici reședința regală dacică, *Sarmizegetusa Regia* (Daicoviciu, Ferenczi 1951, p. 64). Astăzi această ipoteză este acceptată de către majoritatea cercetătorilor români și străini. Zona arheologică săpată în urmă cu 50 de ani a fost împărțită în trei sectoare: cetatea, zona sacră și zona locuită pe diferitele terase din jur.

În contextul de față vom examina doar cetatea sau incinta militară. Ea a fost numită „cetatea cea mare”, sau „cea mai mare fortificație cu zid de piatră” (Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989, p. 83), fiind considerată punctul central protejat de un întreg sistem defensiv, alcătuit din mai multe cetăți și întărituri amplasate pe o suprafață enormă, de peste 200 km².

Primele cercetări efectuate la Grădiștea Muncelului sub conducerea lui C. Daicoviciu au dezvelit incinta militară, considerând-o o cetate de refugiu, un adăpost la nevoie pentru populația civilă din apropiere (Daicoviciu 1951, p. 125–126; Daicoviciu 1972, p. 140, pl. IV). I. H. Crișan, unul dintre membrii acestui prim colectiv de cercetare, a specificat că datorită sărăciei urmelor arheologice găsite în interiorul acestei fortificații de pe Dealul Grădiștii, ea n-a fost locuită permanent și n-a fost un „sediul princiar” (Crișan 1977, p. 355). Cu toate acestea, nici unul dintre iluștrii istorici și arheologi implicați în aceste cercetări n-au renunțat la identificarea incintei militare de pe Dealul Grădiștii cu reședința regală dacică. Or, este evident că dacă ea n-a fost un „sediul princiar”, este greu de acceptat că epitetul de „regală”, pe care Ptolemeu îl alătură Sarmizegetusei, are vreo legătură cu această incintă quasi pustie în interior. Să nu uităm că Ptolemeu și alți autori din secolele II–III au preluat numele de „Sarmizegetusa Regia”, foarte probabil, direct din *Comentariile* lui Traian, cel care văzuse cu ochii lui reședința regilor daci.

Astăzi este tot mai frecvent acceptată ideea firească și corectă conform căreia „cetatea cea mare” de pe Dealul Grădiștii, cu o suprafață de circa 3 ha, nu este altceva decât un castru roman, ce are o formă neregulată în plan datorită

particularităților terenului pe care a fost ridicat (*Diaconescu 1997; Protase 1997; Opreanu 1998*) (fig. 1). Chiar I. Glodariu, actualul coordonator științific al săpăturilor de la Grădiștea Muncelului, este de acord cu această concluzie. El apreciază însă că este vorba doar despre o reconstrucție romană a unei cetăți dacice preexistente. Autorul citat crede că inițial a existat o incintă de piatră dacică, mai restrânsă, înconjurând doar terasa cea mai înaltă a Dealului Grădiștii, având o suprafață de circa 1 ha (*Glodariu 1993*, p. 21). Cum nu este cunoscută nici o dovadă arheologică clară care să susțină o asemenea ipoteză, este vorba, deocamdată, doar despre o explicație teoretică ce n-a fost confirmată. Trebuie să subliniem că nici această ipoteză nu lămurește mai mult decât cea precedentă tipul și funcționalitatea acestei presupuse cetăți dacice. Amplasată într-o „poziție ce nu domină peste nimic, ci este dominată” (*Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989*, p. 71), această presupusă fortificație este inferioară față de celelalte cunoscute în sistemul defensiv al regiunii Munților Orăștiei. Acest lucru înseamnă că nu putem presupune o inițiativă strategică care să fi determinat ridicarea sa (*Glodariu 1993*, p. 21). Chiar dacă am accepta ipoteza lui I. Glodariu, este greu de pus semnul egalității între „mica incintă” și „reședința regală”. Interiorul ei pare nelocuit de către daci.

Ipoteza reconstrucției romane nu este nouă în totalitate. Aceeași autori considerau în urmă cu 25 de ani că „cetatea cea mare” a fost refăcută de două ori: prima oară de către daci înainte de al doilea război dacic din 105 p.Chr., iar a doua oară ar fi fost opera romanilor, după ce în prealabil au asediat-o și cucerit-o în 106 p.Ch. (*Daicoviciu, Glodariu 1976*, p. 75). Acest lucru înseamnă că autorii acestei ipoteze au presupus existența a trei etape de construcție a zidului de incintă: prima, cea originală dacică, și cele două refaceri. Este important să subliniem că această secvență cronologică-stratigrafică nu reprezintă concluzia vreunei săpături arheologice speciale efectuată la zidul de incintă, așa cum se procedează în cazul castrelor romane. Ea a fost stabilită pe baza cunoștințelor generale acumulate în toate săpăturile din zonă și mai ales pe baza datelor istorice cunoscute. Dovada arheologică directă lipsește însă. Ultima ipoteză istorică formulată de I. Glodariu, pe care am comentat-o parțial, este mult mai complicată. Autorul crede că prima fortificație dacică mai restrânsă ar fi fost demolată parțial în 102 p.Ch., conform obligațiilor din acordul de pace încheiat între Decebal și Traian. Din acest moment, în opinia lui I. Glodariu, aici ar fi fost plasat un detașament aparținând legiunii III Flavia Felix. Acesta ar fi fost retras după ce Decebal a încheiat (în câtă vreme?) acțiunea de demolare a zidurilor cetăților (de unde se știe acest lucru?) (*Glodariu 1993*, p. 22). Imediat după plecarea acestui detașament roman, dacii se vor fi grăbit să-și refacă „cetatea” de pe Dealul Grădiștii. De ce? Pentru a putea fi asediată și distrusă de romani în 106 p.Ch. Mulți autori au fost obligați să-și imagineze toate acestea doar pentru că au considerat că al doilea război dacic ar fi avut același obiectiv ca și primul, cucerirea, pentru a doua oară (!), a Sarmizegetusei Regia de pe Dealul Grădiștii, deși nu există argumente în izvoarele istorice scrise antice pentru a susține această presupunere. Continuându-și ipoteza, I. Glodariu aprecia că, imediat după asediul final, detașamente din legiunile III Flavia Felix, II Adiutrix și VI Ferrata au reconstruit zidul

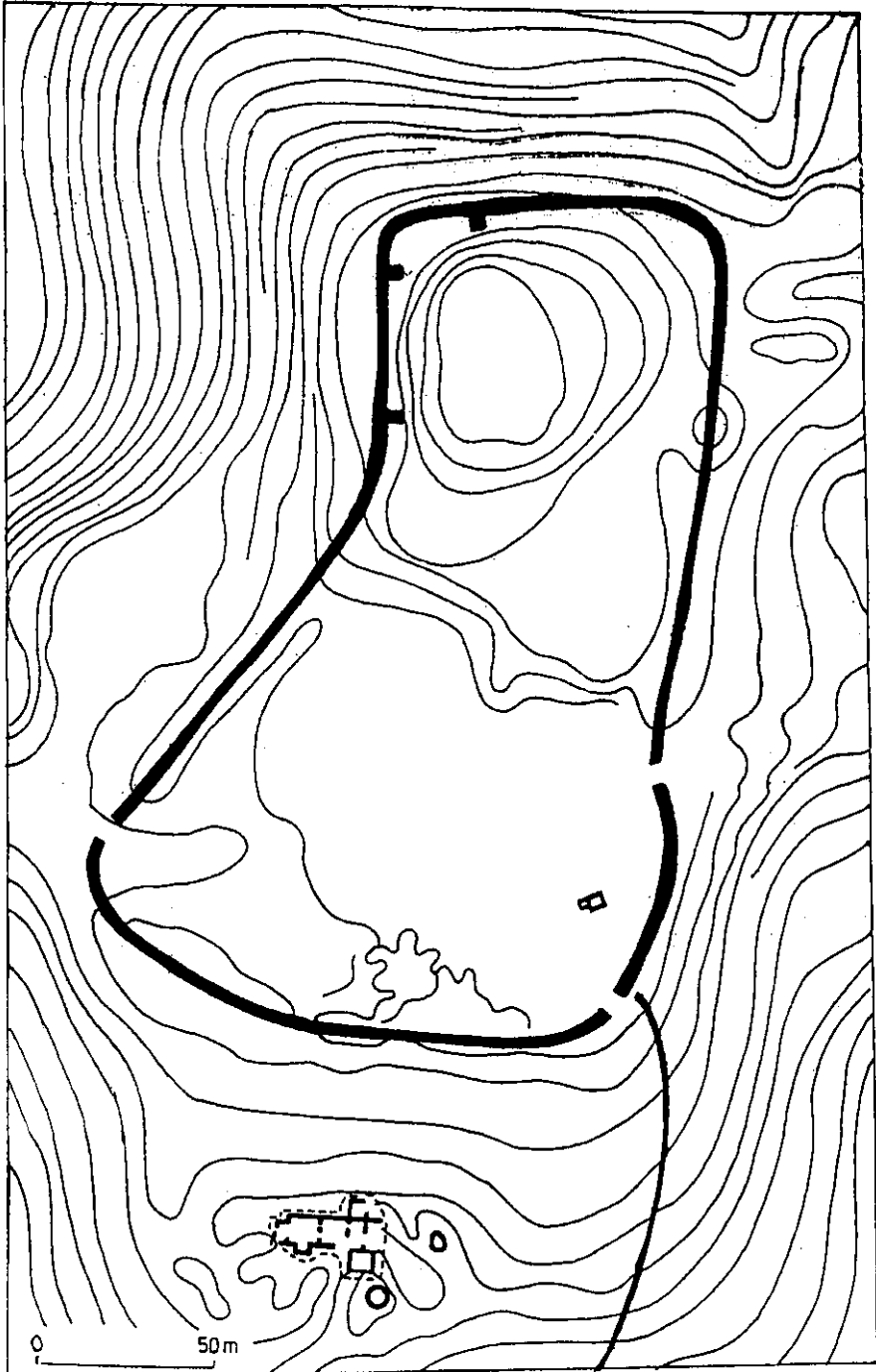

Fig. 1 - Planul castrului roman și a termelor de la Grădiștea Muncelului.

de incintă. De ce? Pentru a pregăti un loc de garnizoană pentru un detașament din legiunea III Flavia Felix. Această vexilație ar fi lucrat, de asemenea, la lărgirea suprafeței incintei. Aceasta este „cetatea” descoperită de arheologi, cea care se vede astăzi (*Glodariu 1995*, p. 126). Această succesiune de supoziții este atât de complicată încât devine inconsistentă. Făcând rezumatul acestei ipoteze, ea sugerează că între 102 și 106 p.Ch. zidurile de piatră masive ale „incintei militare” de la Grădiștea Muncelului au fost de două ori demolate (sau distruse) și de alte două ori reconstruite și, de asemenea, (când?) a fost extinsă de trei ori suprafața fortificată în comparație cu „cetatea dacică mică”, inițial existentă.

Recent, Al. Diaconescu și-a exprimat propria opinie, bazându-se pe aceeași documentație istorică și arheologică. Deși el acceptă ipoteza „unei prime cetăți dacice mai mici”, consideră că în 102 p.Ch. peste structurile dacice ale acesteia s-a construit un prim castru roman și o garnizoană a fost instalată în interior (*Diaconescu 1997*, p. 18). Este o idee ce se bazează pe afirmația lui Cassius Dio. Din păcate, Diaconescu, ca și cercetătorii anteriori, și-a continuat teoria având în minte o a doua prezență, în 106 p.Ch., a lui Traian pe același Deal al Grădiștii (= *Sarmizegetusa Regia*). Conform părerii lui Diaconescu, zidul primului castru roman ar fi fost construit de legiunile II Adiutrix și VI Ferrata. Apoi (probabil 104/105?) dacii ar fi atacat (nu există nici o dovadă concretă, doar simpla imaginație a contemporanilor noștri!) și ar fi distrus (cum?, cu ce?) acest castru, pentru ca imediat după aceea să se apuce de reconstruirea sa! În sfârșit, după 106 p.Ch. (când zidul ar fi fost din nou distrus de ultimul asediu roman?), legiunile III Flavia Felix și I Adiutrix (care nu este atestată epigrafic) vor fi reconstruit zidul, dând naștere unui al doilea castru, cel care se vede astăzi (*Diaconescu 1997*, p. 20).

După trecerea în revistă a acestor două ipoteze este momentul să precizăm că ideile și scenariile cronologice propuse au fost dezvoltate pe baza descoperirii în structura zidului de incintă a mai multor inscripții și reliefuri romane de piatră.

2. INSCRIPȚIILE ȘI RELIEFURILE DE PIATRĂ DESCOPERITE ÎN STRUCTURA ZIDULUI

Săpăturile din anii '50 efectuate la Grădiștea Muncelului au dezvelit o parte însemnată a masivului zid de incintă al „cetății celei mari”. Trebuie să reamintim aici unele dintre observațiile importante făcute cu acel prilej: tehnica specifică a „zidului dacic” (*murus Dacicus*), identificată în imediata apropiere a „cetății” și la alte cetăți, n-a fost utilizată în ridicarea acestui zid (*Daicoviciu 1951*, p. 102). Raportul de săpătură ne informează că „pe latura vestică, ca și pe cele de est și de nord, zidul a fost construit cu blocuri luate din clădirile din zona sacră” (*Daicoviciu 1951*, p. 102). Acest lucru arată că el a fost construit mai târziu decât alte edificii de pe Dealul Grădiștii. Se pune o întrebare logică: dacă ar fi vorba doar despre o ultimă refacere romană la 106, de ce constructorii n-au folosit piatra din imediata apropiere ce trebuie să fi rămas pe loc de la distrugerea zidului în timpul asediului roman?

În ceea ce privește săpăturile din acea vreme trebuie să adăugăm că urmele romane n-au fost considerate foarte importante, dezvelirea fascinantă și necu-

noscutei civilizații dacice reprezentând obiectivul principal al colectivului de cercetători. Dificultățile locului izolat în munți și nivelul tehnicii de săpătură al acelei perioade în România au fost cele mai importante motive ce au determinat ca multe observații referitoare la nivelul roman să nu fie înregistrate.

Un alt moment important în istoria cercetărilor, când s-ar fi putut face observații de detaliu cu privire la zidul de incintă, a fost perioada anilor '80. În acea vreme, când propaganda comunistă l-a folosit pe regele dac Burebista drept simbol al „primului stat centralizat și independent” de pe teritoriul României, Sarmizegetusa Regia, „capitala” lui Burebista, a fost „ajutată” de partid cu o „restaurare”. Atunci incinta a fost demolată și reconstruită, parțial, în piatră artificială (!), de către armată (!!). În acele momente au fost descoperite câteva inscripții și reliefuri de piatră. Cu alte cuvinte, poziția lor precisă în structura zidului nu este cunoscută, deoarece n-au provenit dintr-o săpătură arheologică obișnuită. Acest fapt poate fi ușor demonstrat, verificând bibliografia ce menționează aceste piese, în special situațiile când, ulterior, se indică poziții de descoperire diferite față de ce se precizase în raportul prim de săpătură (vezi tabelul 1).

Tabelul 1

Locul de descoperire a inscripțiilor și reliefurilor de piatră, așa cum apare consemnat în bibliografia românească

A. LEG II AD (1980)
1. Colțul de nord-est (<i>Daicovicu 1983</i> , p. 233)
2. Colțul de nord-est, fața externă (<i>Daicovicu, Ferenczi, Rusu 1991</i> , p. 45)
3. În „emplecton”-ul zidului (<i>Daicovicu, Ferenczi, Glodariu 1989</i> , p. 1989 (I. Glodariu))
4. Poarta de sud (<i>IDR III/3</i> , 268 (I. I. Russu))
5. În șirul interior al feței externe și în „emplecton” (<i>Glodariu 1993</i> , p. 24)
B. VEX LEG VI FERR (1980)
1. Între porțile de vest și de sud (<i>Daicovicu 1983</i> , p. 233)
2. Între porțile de vest și de sud, mai aproape de cea sudică, lângă colțul de sud-est (<i>Daicovicu, Ferenczi, Rusu 1991</i> , p. 45)
3. În „emplecton”-ul zidului (<i>Daicovicu, Ferenczi, Glodariu 1989</i> , p. 168 (I. Glodariu))
4. Poarta de sud (<i>IDR III/3</i> , 270 (I. I. Russu))
5. În șirul interior al feței externe și în „emplecton” (<i>Glodariu 1993</i> , p. 24)
C. RELIEF CAPRICORNI AFRONTAȚI NO. 1 (1980)
1. La 4,20 m de poarta de vest, spre cea de sud, în șirul interior de blocuri al feței externe (<i>Daicovicu 1983</i> , p. 24)
2. –
3. În „emplecton”-ul zidului (<i>Daicovicu, Ferenczi, Glodariu 1989</i> , p. 168 (I. Glodariu))
4. Poarta de sud (<i>IDR III/3</i> , 271 (I. I. Russu))
5. În partea vizibilă (= exterioară) a feței externe a zidului (<i>Glodariu 1993</i> , p. 24)

Tabelul 1

(continuare)

D. RELIEF CAPRICORNI AFRONTAȚI NO. 2 (1980)	
1.	La 7 m spre nord de poarta de est în fața exterioară (<i>Daicoviciu 1983</i> , p. 24)
2.	Pe latura de nord (<i>Daicoviciu, Ferenczi, Rusu 1991</i> , p. 45)
3.	-
4.	-
5.	În partea vizibilă (= exterioară) a feței externe a zidului (<i>Glodariu 1993</i> , p. 24)
E. RELIEF CAPRICORNI AFRONTAȚI NO. 3 (1962)	
1.	Spre sud de poarta de vest (<i>Daicoviciu 1969</i> , p. 167)
2.	Spre sud de poarta de vest, în șirul interior de blocuri al feței externe (<i>Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989</i> , p. 160)
3.	-
4.	-

Am insistat atât de mult asupra acestei probleme deoarece ipotezele pe care le-am prezentat anterior se bazează pe cunoașterea *poziției exacte* (s.n.) pe care inscripțiile și reliefulurile au avut-o în zid. Acesta este principalul motiv pentru care nu le considerăm concludente.

2.1. INSCRIPTIILE

a. Încă din secolul trecut este cunoscută o inscripție având textul scris cu litere în formă de arme. Ele alcătuiesc numele legiunii IIII Flavia Felix (*IDR III/3*, 269a, fig. 201) (fig. 2/3).

b. În săpăturile din 1950, în fața externă a zidului de pe latura de vest a fost găsit un bloc de calcar cu inscripția *leg(io) IIII F(lavia) F(elix)* (*Daicoviciu 1951*, p. 103, pl. V, nr. 18; *IDR III/3*, 269b, fig. 202) (fig. 2/1).

c. În 1963 a fost găsit alt bloc de calcar, cu aceeași inscripție, căzut din zidul estic (*Glodariu 1965*, p. 129, fig. 8; *IDR III/3*, 269c, fig. 203) (fig. 2/2).

d. În 1980, când zidul a fost demolat pentru restaurare, au fost descoperite alte două inscripții diferite.

Așa cum arătam în tabelul 1, poziția lor în structura zidului este prezentată în mod diferit în bibliografie. Noi am considerat că cea mai credibilă sursă o reprezintă rapoartele de săpătură, ce conțin doar informații tehnice și nu au interpretări. De obicei, ele sunt, de asemenea, primele publicații ce informează asupra unor noi descoperiri. În cazul descoperirilor din 1980 de la Grădiștea Muncelului, raportul publicat respectă aceste reguli și noi i-am acordat credit.

Prima dintre inscripții este un bloc de calcar luat dintr-un fost zid lucrat în tehnica specific „dacică”. Pe una dintre fețe se află inscripția *leg(io) II Ad(iutrix) P(ia) F(idelis)* (*Daicoviciu 1983*, p. 233; *IDR III/3*, 268; *Daicoviciu, Ferenczi, Rusu 1991*, p. 45). A fost descoperită în colțul de nord-est, probabil în fața exterioară a zidului (fig. 3/1).

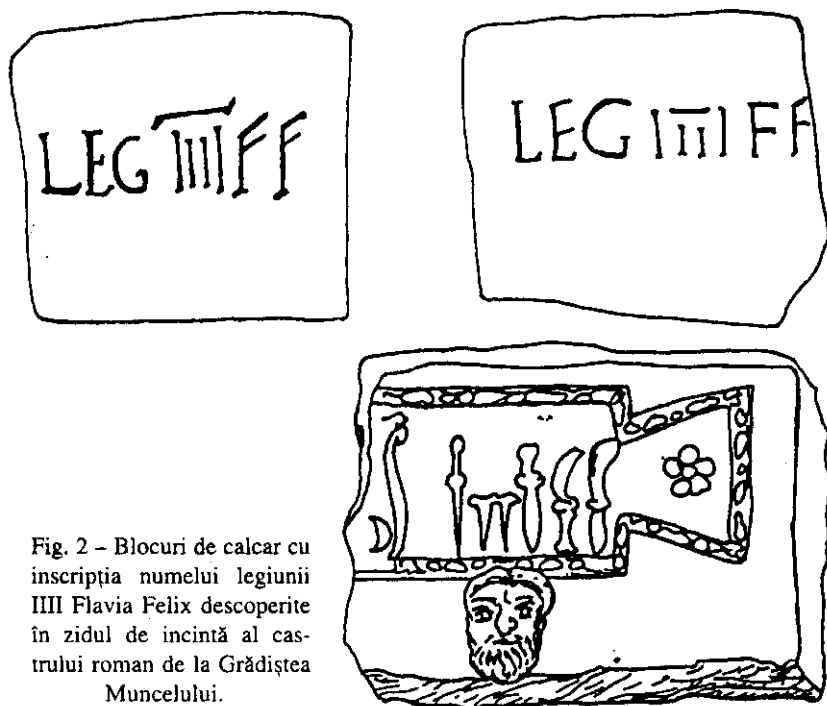

Fig. 2 – Blocuri de calcar cu inscripția numelui legiunii III Flavia Felix descoperite în zidul de incintă al castrului roman de la Grădiștea Muncelului.

Fig. 3 – 1. Bloc de calcar cu inscripția numelui legiunii II Adiutrix; 2. bloc de calcar cu inscripția numelui legiunii VI Ferrata, ambele descoperite în zidul castrului de la Grădiștea Muncelului.

Cea de-a doua este un bloc de calcar ce are sculptată pe o față o *corona*, iar în câmpul din interiorul ei se găsește inscripția *vex(illatio) leg(ionis) VI Ferr(atae)* (Daicoviciu 1983, p. 233; IDR III/3, 270; Daicoviciu, Ferenczi, Rusu 1991, p. 46). A fost descoperită între porțile de vest și de sud, probabil mai aproape de ultima și nu departe de colțul sud-estic (fig. 3/2).

După cum se vede, în raportul de săpătură nu există nici o indicație că inscripțiile ar proveni din *emplecton*, cu alte cuvinte că ele s-ar afla în poziție secundară încă din antichitate, adică ar fi fost refolosite, cum sugerează unele studii. Este o capcană de a cărei tentație n-a scăpat nici Al. Diaconescu. Acesta este motivul pentru care ipoteza sa nu poate fi în totalitate acceptată (*Diaconescu 1997*, p. 20).

Ținând seama doar de informațiile sigure, am ajuns la următoarele concluzii:

1. Inscripțiile cu numele legiunii IIII Flavia Felix și cu cel al vexilației legiunii VI Ferrata au fost descoperite pe laturile de vest, de est și de sud, în acea parte ce a fost considerată drept extinsă de către armata romană.

2. Inscripția legiunii a II-a Adiutrix a fost descoperită în jumătatea de nord a incintei.

3. Singura certitudine acceptabilă privind poziția lor în structura zidului este faptul că ele au fost descoperite în fața externă a zidului, care, uneori, era alcătuită dintr-un parament dublu.

4. Nu există suficiente date pentru a putea afirma că inscripțiile ce menționează cele trei legiuni au fost fixate în zid în mai multe etape, unele ajungând să fie reutilizate în umplutură.

5. Este sigur că ele sunt legate de construirea zidului de incintă al castrului roman, fiind inscripții de construcție.

6. Nu se poate stabili ce unitate militară a staționat în castru și pentru câtă vreme.

Pe baza acestor concluzii și a informațiilor literare antice vom încerca să stabilim cronologia așa-zisei „cetăți” de la Grădiștea Muncelului. Cassius Dio (LXVIII, 9, 7) scria, fără ca această informație să poată fi altfel interpretată, că după pacea din anul 102 p.Ch. Traian a lăsat trupe la Sarmizegetusa Regia (identificarea cu Ulpia Traiana, cf. *Daicoviciu 1974*, nu poate fi acceptată). „Cheia” înțelesului corect al acestui pasaj este însă cuvântul grecesc „*stratopedon*”. H. Daicoviciu îl traducea prin „legiune”, pe care apoi a identificat-o cu legiunea IIII Flavia Felix, atestată prin ștampile tegulare la Ulpia Traiana, unde ar fi fost posibil să-și fi avut castrul între 102–108, înainte de întemeierea coloniei (*Daicoviciu 1974*). N. Gostar era de părere că același cuvânt a fost utilizat de Cassius Dio cu înțelesul de „armată de ocupație” (*Gostar 1976*). Mult mai firească și mai credibilă este concluzia la care ajungea Al. Diaconescu. El consideră că acest cuvânt însemna în context „castru” sau „garnizoană” (*Diaconescu 1997*, p. 18). Acesta este sensul cel mai vechi în limba greacă, „loc pentru tabără”, cunoscut chiar de la Herodot (IV, 114). Cassius Dio a utilizat cuvântul cu sensul explicit de „castru” de mai multe ori în opera sa (XXXVI, 13, 2; XLIX, 12, 2; cf. *Freyburger-Galland 1997*, p. 186). Astfel, textul lui Cassius Dio este confirmat de analiza epigrafică a inscripțiilor de la Grădiștea Muncelului: acolo, începând cu anul 102 s-a ridicat un castru roman, care este ceea ce se numea „cetatea cea mare”. El a fost construit de către cele trei legiuni ce și-au menționat activitatea prin fixarea de inscripții de construcție în zid. Nu se poate demonstra (din lipsă de probe) existența a două caste suprapuse, nici vreo refacere aparținând dacilor. De fapt, toate aceste presupuse etape ale zidului de incintă nu au

nici o conexiune arheologică cu stratigrafia din interiorul fortificației, unde nu s-au identificat mai multe nivele.

2.2. RELIEFURILE DE PIATRĂ CU IMAGINEA CAPRICORNILOR AFRONTAȚI. SIMBOLISTICA ȘI SEMNIFICAȚIA LOR

Un element suplimentar ce se adaugă dovezilor epigrafice mai sus expuse este interpretarea celor trei reliefuri cu imaginea capricornilor afrontați, descoperite în același zid al castrului ca și inscripțiile.

Primul relief de această factură este o placă de calcar găsită în anul 1962 la 13 m spre sud de poarta de vest (fig. 4/2). Cei doi capricorni țin între labele anterioare un glob ce are deasupra un obiect alungit (*Daicoviciu 1969*, p. 167, pl. VII, fig. 1). Pe globul central au fost identificate literele „P” și „N”, iar în colțul stâng al plăcii un „P” izolat (*IDR III/3*, 271). Coroziunea avansată a acestei fețe face ca această posibilitate să fie nesigură.

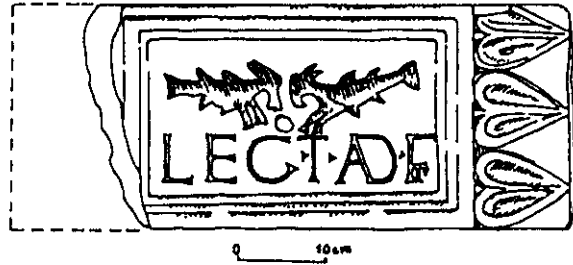
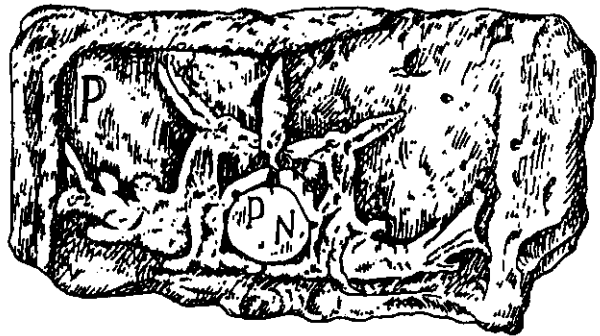

Fig. 4 – 1. Placă de construcție cu imaginea capricornilor afrontați și inscripție descoperită la Carnuntum; 2. placă de calcar cu relief reprezentând capricorni afrontați descoperită în zidul castrului de la Grădiștea Muncelului.

În 1980, împreună cu inscripțiile amintite, au mai fost descoperite alte două reliefuri de piatră cu aceeași imagine a capricornilor afrontați. Unul dintre ele a fost descoperit la 44,20 m de poarta de vest (spre cea de sud), în șirul interior de blocuri al feței externe a zidului. Cel de-al doilea s-a găsit la 7 m spre nord de poarta de est, în fața externă a zidului (*Daicoviciu 1983*, p. 233) (vezi tabelul 1).

Cele trei reliefuri provin din apropierea porților de est și de vest, ceea ce ar putea însemna că ele fuseseră așezate în părțile cele mai frecvent văzute de pe

traseul incintei. Având aceeași imagine, este evident faptul că ele au fost fixate în zid în același timp, pe fața sa exterioară, cea vizibilă din afară.

Pentru o interpretare corectă este esențial să înțelegem semnificația imaginii capricornilor afrontați. O primă ipoteză sugera că ar avea o legătură cu simbolul legiunii I Adiutrix, care era capricornul (Glodariu 1965, p. 130, nota 41). Recent, I. Glodariu și-a modificat părerea mai veche (Glodariu 1993, p. 23–24). Al. Diaconescu a revenit, recent, la vechea ipoteză a lui I. Glodariu (Diaconescu 1997, p. 19).

Cei ce cred că imaginea capricornilor afrontați din zidul castrului roman de la Grădiștea Muncelului dovedește prezența unei a patra legiuni, I Adiutrix, o consideră drept un *signum* al unității. Este bine cunoscut faptul că cel puțin cinci legiuni aveau capricornul drept *signum* (Daicoviciu 1969, p. 170). Dar este la fel de bine știut faptul că *signa* constau întotdeauna în statuete de bronz (Toynbee-Wilkins 1982, p. 247), așezate în vârful unei tije înalte. Un exemplu este berbecul legiunii I Minervia, ilustrat pe Columna lui Traian (Rossi 1971, p. 108). Din aceste motive noi apreciem că modelele pentru reprezentarea unor *signa* pe reliefurile de piatră trebuie să fi fost în primul rând statuetele de bronz originale. Acestea reprezentau întotdeauna un singur animal, fie el real, fie fantastic. Cum mai multe legiuni aveau același animal drept simbol, este clar că doar inscripțiile făceau posibilă identificarea unei legiuni anume (Soproni 1965).

Sunt cunoscute, de asemenea, reliefuri de piatră unde sunt reprezentate două animale. De exemplu, la Benwell, în Britannia, există o placă de calcar pe care sunt redați un capricorn și un Pegas (Watson 1969, fig. 4); între ei a fost sculptat un *vexillum* cu inscripția *LEG II* și în partea inferioară a plăcii inscripția *LEG II AVG* (CIL VII 517). Această situație demonstrează încă o dată că o imagine nu era suficientă pentru a se putea stabili pe baza ei identitatea unei unități militare, chiar dacă în cazul citat capricornul era simbolul legiunii II Augusta. Totuși inscripția a fost considerată necesară.

Legiunile așezau de obicei țigle și cărămizi cu ștampilă sau inscripții de piatră cu numele lor în zidurile castrelor, sau ale altor construcții militare sau civile pe care le ridicau. La Grădiștea Muncelului s-a întâmplat la fel: trei legiuni și-au înscris numele pe blocuri de piatră pentru a aminti că ele au construit zidul castrului. Ar fi ciudat și neobișnuit ca doar legiunea I Adiutrix să se manifeste total opus și pe trei blocuri să „uite”, sau să evite să-și scrie numele, lăsând doar imaginea să vorbească. La prima vedere este posibilă o obiecție la adresa acestei demonstrații. La Carnuntum a fost găsită o placă de construcție cu imaginea capricornilor afrontați ținând un disc între labele anterioare (fig. 4/1). Sub imagine se află inscripția *LEG I ADI PF* (Kandler 1991, p. 238, Abb. 43.2; 43.3). Acest relief cu inscripție a fost considerat de Al. Diaconescu drept o dovadă că cele trei reliefuri fără inscripție, dar cu aceeași imagine, de la Grădiște aparțin și documentează prezența legiunii I Adiutrix acolo (Diaconescu 1997, p. 19). Noi nu suntem de acord cu această ipoteză. Mai întâi, deoarece sunt trei blocuri cu aceeași imagine și toate fără inscripție. Noi considerăm că blocul de la Carnuntum nu are altă semnificație decât de a întări concluzia pe care am subliniat-o mai sus: pe blocurile de construcție inscripția cu numele legiunii era ab-

solut necesară pentru a identifica o legiune anume, în antichitate sau astăzi (Opreatu 1999). În zidul castrului roman de la Grădiștea Muncelului inscripțiile nu însoțeau imaginile capricornilor afrontați deoarece existau deja în zid blocuri de construcție cu numele legiunilor care au lucrat acolo. Așadar, imaginile capricornilor afrontați nu atestă o a patra legiune pe Dealul Grădiștii, ci ele aparțin celor trei legiuni (sau doar uneia?) atestate epigrafic.

Este dincolo de orice îndoială că imaginea capricornilor afrontați nu reprezintă un *signum* militar, ce constă întotdeauna într-un singur capricorn (Soproni 1965). Dar în absența unei inscripții era imposibil să se știe căreia dintre cele cinci legiuni puse sub semnul capricornului i-ar fi aparținut acesta. Nici chiar dublat, un *signum* cu imaginea unui capricorn, redat într-un relief, fără a avea o inscripție nu era mai inteligibil pentru privitori. În această situație, se pune întrebarea ce semnificație aveau capricornii afrontați? Această imagine a apărut la începutul secolului I p.Ch. pe antefixe, între cei doi capricorni fiind așezată Victoria, uneori pe un glob (Hölscher 1965, Taf. 16/4) și ținând în mână un trofeu. Acest stil heraldic a fost pus în legătură cu statuia-trofeu ridicată de Augustus în noua *curia*, după Actium (Hölscher 1985). Cum marea majoritate a acestor antefixe provin de la case particulare din Italia centrală, ele sugerează adoptarea de către proprietari a noii propagande a epocii lui Augustus, ce reamintea pacea instaurată după Actium (Barton 1995, p. 50). Capricornii afrontați există, de asemenea, pe monedele aniversare, ca de exemplu pe cele ale lui Vespasianus (BMC II, p. 58, nr. 340). Iată o dovadă importantă ce demonstrează că între capricornii afrontați și legiunea I Adiutrix nu există nici o legătură. Același motiv heraldic există și pe un *lararium* din casa lui Menander de la Pompei, sugerând o relație cu cultul imperial (Barton 1995, p. 50).

În concluzie, imaginea heraldică a capricornilor afrontați având un glob între labele anterioare poate fi pusă în legătură cu armata și casa imperială, precum și cu divinitățile militare, ca Victoria sau Pax. Victoria era o divinitate dinastică. Sărbătorirea Victoriei împăratului emitea un puternic mesaj politic. Acest clișeu propagandistic s-a materializat prin construirea unor monumente caracteristice, cum ar fi altarele, arcurile, trofee, inscripțiile, reprezentările figurative și ceremoniile (Mac Cormick 1986, p. 4–25; Martin 1997, p. 383–384). Când a analizat singurul relief de acest tip cunoscut în acel moment la Grădiștea Muncelului, H. Daicoviciu a ajuns la concluzia că imaginea simboliza Victoria și nu era un *signum* al legiunii I Adiutrix (Daicoviciu 1969, p. 172). Cum și noi am ajuns, pe altă cale, la aceeași concluzie, considerăm această explicație valabilă. Dorim doar să adăugăm faptul că acest motiv heraldic aparține religiei militare și arsenalului propagandistic al armatei. Cei care au transpus în piatră acest simbol heraldic au fost artizanii militari, nu artiștii plastici ai vremii. Plăci cu aceeași imagine heraldică, fără inscripții, sunt cunoscute chiar la Carnuntum (Kubitschek 1923, p. 74, nr. 36, Abb. 33), locul de garnizoană al legiunii XIV Gemina, ce avea și ea ca *signum* capricornul (Soproni 1965), precum și pe monumentele funerare din preajma castrului de legiune din Gallia (Barton 1995, p. 50). Capricornii afrontați simbolizau Victoria, pacea și legăturile strânse dintre acestea, legiuni și împărat. La Grădiștea Muncelului toate aceste elemente au fost pre-

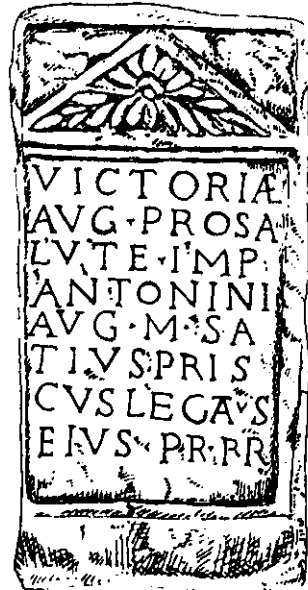
zente în anul 102 p.Ch., după cum ne informează Cassius Dio. Acest lucru întărește concluzia că blocurile cu capricorni afrontați de la Grădiștea Muncelului au fost lucrate și așezate în zid de către cele trei legiuni atestate epigrafic tocmai pentru a marca momentul special din anul 102 p.Ch..

Placa având capricorni afrontați și inscripția legiunii I Adiutrix de la Carnuntum nu reprezintă altceva decât o dovadă a fidelității acestei legiuni față de împărat. Nu are importanță dacă placa poate fi pusă în legătură cu războaiele marcomanice, cu anul 193 p.Ch. sau cu epoca lui Caracalla (*Kandler 1991*, p. 240), semnificația ei și a imaginii rămâne aceeași. La Carnuntum motivul heraldic a fost doar accidental alăturat numelui legiunii I Adiutrix. Motivul a fost interesul de moment al detașamentului acestei legiuni trimis la Carnuntum. O altă dovadă a lipsei de legătură între această legiune și capricornii afrontați este absența acestei imagini la Brigetio, garnizoana permanentă a legiunii I Adiutrix începând cu domnia lui Hadrian, când a fost retrasă din Dacia (*Opreanu 1999*).

Dincolo de lipsa de îndemânare a artizanilor militari și de starea de deteriorare a pietrei, este evident că pe unul dintre reliefuri cei doi capricorni țin între labelle din față un glob pe care se află o „frunză lunguiată” (*Daicoviciu 1969*, p. 167, fig. 1) ce ar putea fi, în opinia noastră, o Victoria sau un trofeu (fig. 4/2). Existența unui monument al Victoriei undeva în apropierea Sarmizegetusei Regia și activitatea artizanilor militari a fost presupusă de M. Macrea încă din 1941 (*Macrea 1941*). C. Daicoviciu menționa, de asemenea, într-o notă de subsol, o idee excepțională cu privire la existența în apropierea Dealului Grădiștii, la „Sub Cunune”, a unui sanctuar roman sau a unui simplu altar (*Daicoviciu 1970*, p. 241, nota 15). Nici el, nici alții n-au urmărit și n-au dezvoltat această idee. Nouă ni se pare foarte probabil să fi existat un sanctuar la „Sub Cunune”. În acel loc au fost descoperite de-a lungul anilor importante urme romane. Printre acestea se remarcă două inscripții votive de piatră ridicate de către doi guvernatori ai Daciei, după mijlocul secolului II. Una dintre ele a fost dedicată Victoriei Augusta (fig. 5) de către M. Stadius Priscus, în vremea lui Antoninus Pius (*CIL III 1415 = IDR III/3, 276*). Cea de-a doua a fost pusă lui Apollo Augustus de consularul celor trei Dacii, L. Aemilius Carus, în anul 175 p.Ch., sub Marcus Aurelius (*CIL III 1414 = IDR III/3, 275*). Aceste două inscripții reprezintă cea mai importantă dovadă a faptului că, după războaiele dacice ale lui Traian, regiunea fostei reședințe regale dacice mai era încă locuită. În momentul în care cei doi guvernatori puneau inscripții la „Sub Cunune”, „capitala” dacică din apropiere și ultimul rege dac dispăruseră de peste 50 de ani. Zona izolată a Grădiștii Muncelului era uitată de mult și nu prea lesne de „vizitat”. Singura explicație firească pentru prezența acolo a celor două inscripții ale guvernatorilor și a celorlalte urme romane este existența la „Sub Cunune” a unui sanctuar, sau a unui altar ridicat de Traian după înfrângerea și capitularea regelui dacilor Decebal din anul 102 p.Ch., poate dedicat chiar Victoriei Augusta, pe care o cinstea acolo M. Stadius Priscus.

Ceremonia de *deditio* a regelui dac (amintită de Cassius Dio) trebuie să fi avut loc, foarte probabil, într-un castru, unde se afla cartierul general al lui Traian înainte de sfârșitul primului război. De aceea, noi credem că acesta trebuie să se fi aflat în acel moment nu prea departe de Sarmizegetusa Regia. Așeza-

Fig. 5 – Inscripție descoperită la „Sub Cunune”.

rea romană de la „Sub Cunune”, aflându-se doar la câțiva kilometri de Dealul Grădiștii, trebuie luată în primul rând în considerare în tentativa de a identifica, ipotetic firește, acest loc istoric (*Opreanu 2000a*).

Această ipoteză ne obligă să amintim și informația lui Cassius Dio cu privire la faptul că Traian a înălțat în timpul primului război un altar unde a ordonat să se facă sacrificii anuale (Cassius Dio, LXVIII, 8). Inițial, acest altar a fost ipotetic localizat la Tapae (= Porțile de Fier ale Transilvaniei), nu departe de Caransebeș (*Daicoviciu 1972*). Dar în acel loc nu există urme de locuire în epoca romană. Noi considerăm că un altar și un sanctuar dedicate Victoriei din 102 sunt mult mai plauzibil de a fi căutate mai aproape de Sarmizegetusa Regia, în locul „Sub Cunune” de exemplu, deși acceptăm că acestea nu sunt în mod obligatoriu aceleași cu altarul menționat de Cassius Dio. I. Glodariu (*Glodariu 1981*, p. 55) presupunea, bazându-se pe ipoteza sa generală cu privire la topografia războaielor dacice, că la „Sub Cunune” ar putea fi identificat faimosul Ranisstorum, menționat în inscripția funerară a lui T. Claudius Maximus descoperită la Grammeni (*Speidel 1970*). În acest loc i-ar fi fost adus lui Traian capul lui Decebal. Ne putem pune justificat întrebarea dacă nu cumva este vorba despre locul unde s-a sinucis Decebal și, prin urmare, înțelesul lui „Ranisstorum” din inscripție este din punctul de vedere al gramaticii latine „de la Ranisstorum”, și nu „la Ranisstorum”? Oricum, M. Speidel identifica Ranisstorum cu Apulum, la nord de valea Mureșului (*Speidel 1970*).

Recent, J. Bennett (*Bennett 1997*, p. 101) aprecia, repetând în fond în mare ideea lui Speidel, că Ranisstorum ar trebui căutat la Piatra Craivii. Amândoi cercetătorii străini sunt de părere că la 106 p.Ch. Decebal încerca să scape de la Sarmizegetusa Regia. Aceeași idee, dar într-o altă variantă, exprimase și W. Schindler (*Schindler 1981*). Așa cum am arătat mai sus, noi nu acceptăm nici

una dintre aceste ipoteze, deoarece reconstituirea topografiei războaielor dacice pe care am propus-o este diferită (Opreanu 1998; Opreanu 2000a; Opreanu 2000b).

3. SEMNIFICAȚIA ISTORICĂ A CASTRULUI ROMAN DE LA GRĂDIȘTEA MUNCELULUI

După cum menționam la începutul acestui studiu, Sarmizegetusa „*to basileion*” (= *regia*) atestată de sursele literare antice a fost identificată de istoriografia modernă prin complexul arheologic dezvelit pe Dealul Grădiștii. Lipsa unei inscripții care să confirme izvoarele literare face această identificare ipotetică, în pofida popularității ei. Cum numele Sarmizegetusa este cunoscut din inscripții romane găsite la Ulpia Traiana, la circa 100 km distanță, în depresiunea Hațegului, a fost emisă și ipoteza că reședința regală dacică ar fi fost situată în același loc cu viitoarea colonie de veterani (Schindler 1977). Săpăturile de la Ulpia Traiana au infirmat categoric ultima ipoteză, nici un obiect sau structură de tip dacic nefiind descoperită până în prezent.

Am încercat să demonstrăm că așa numita „cetate cea mare” de pe Dealul Grădiștii a fost de fapt un castru roman. La prima vedere această schimbare anulează parțial identificarea Sarmizegetusei Regia pe Dealul Grădiștii. În realitate însă situația este exact opusă: prezența castrului roman întărește și face mai credibilă vechea identificare. De-a lungul istoriei Romei este bine cunoscută tradiția ocupării militare de către romani a „centrelor de putere” ale celor învinși, sau ale populațiilor cucerite. Titus Livius arată că această tradiție nu era legată de importanța strategică a așezărilor cucerite (38, 18, 5; 18, 11, 14; 24; 2). Câteva exemple susțin aceste afirmații. În anul 57 a.Ch., Galba, legatul lui Caesar, și-a campat trupele într-o parte a așezării nefortificate celtice Octodurus, pe care mai târziu a fortificat-o, după ce i-a izgonit pe băștinași (Whightman 1977, p. 112). Același lucru s-a petrecut în timpul campaniei illyre a lui Octavianus. El a amplasat două legiuni într-o parte special fortificată a Sisciei, deoarece localnicii au refuzat să dea ostateci, dar au acceptat garnizoana romană (App. *Illyr.*, 22, 24). La fel, pe Dealul Grădiștii, o poziție strategică inferioară, sensul construirii unui castru a fost în primul rând un rezultat al acestei tradiții. Chiar și simbolistica blocurilor cu imaginea capricornilor afrontați susține această idee. Acest castru (fig. 1), ridicat la 102 p.Ch., pe locul principalului „centru de putere” dacic, după înfrângerea regelui Decebal, n-a fost ocupat de garnizoana romană prea mult timp după întemeierea provinciei Dacia, în 106 p.Ch. Din acest moment semnificația pentru care fusese ridicat dispăruse, *Dacia victa* din 102 devenind acum *Dacia capta*.

În concluzie, este foarte probabil ca Sarmizegetusa Regia să poată fi identificată pe Dealul Grădiștii, dar în imediata apropiere a castrului roman. Acest lucru înseamnă că „zona sacră” și alte terase din jur, investigate sau încă necunoscute, reprezintă zona propriu-zisă unde se aflase Sarmizegetusa Regia. Vrem să reamintim în încheiere că „zona sacră”, considerată de obicei drept nefortificată, nu este totuși sigur lipsită de un zid de incintă, cum afirma I. H. Crișan

după ce îl dezvelise parțial (Crișan 1977). Descoperirea sa, care n-a fost luată în considerare de C. Daicoviciu din motive pe care nu le cunoaștem, ar putea fi cu ușurință verificată de viitoarele săpături.

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

- Barton 1995 – T. Barton, *Augustus and Capricorn. Polyvalency and Imperial Rethoric*, în *JRS*, 85, 1995, p. 33–51.
- Bennet 1997 – J. Bennet, *Trajan. Optimus Princeps*, London, 1997.
- Crișan 1977 – I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1977.
- Daicoviciu 1951 – C. Daicoviciu și col., *Studiul traiului dacilor din Munții Orăștiei*, în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 95–126.
- Daicoviciu 1970 – C. Daicoviciu, *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *Dacica*, Cluj, 1970, p. 236–249.
- Daicoviciu, Ferenczi 1951 – C. Daicoviciu, A. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951.
- Daicoviciu 1969 – H. Daicoviciu, *Legio I Adiutrix ou legio IV Flavia Felix?*, în *Hommages à Marcel Renard* (J. Bibaw ed.), II, Bruxelles, 1969, p. 167–173.
- Daicoviciu 1972 – H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.
- Daicoviciu 1974 – H. Daicoviciu, *Cassius Dio și Sarmizegetusa*, în *IMCD*, p. 111–116.
- Daicoviciu, Glodariu 1976 – H. Daicoviciu, I. Glodariu, *Puncte de reper pentru cronologia cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei*, în *ActaMN*, 13, 1976, p. 71–80.
- Daicoviciu 1983 – H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, I. Andrițoiu, *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa Regia*, în *Materiale*, Brașov, 1983, p. 232–234.
- Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989 – H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, I, București, 1989.
- Daicoviciu, Ferenczi, Rusu 1991 – H. Daicoviciu, I. Ferenczi, A. Rusu, *Dovezi epigrafice referitoare la participarea legiunilor II Adiutrix și VI Ferrata la cucerirea complexului cetăților dacice din Munții Sebeșului*, în *Sargetia*, 21–24, 1988–1991, p. 45–63.
- Diaconescu 1997 – Al. Diaconescu, *Dacia Under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, în *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen* (= *ActaMN*, 34/I), Cluj-Napoca, 1997, p. 5–44.
- Freyburger-Galland 1997 – M. L. Freyburger-Galland, *Aspects du vocabulaire politique et institutionnel de Dion Cassius*, Paris, 1997.
- Glodariu 1965 – I. Glodariu, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpânirii romane*, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 119–133.
- Glodariu 1981 – I. Glodariu, *Din nou despre Ranisstorum*, în *Apulum*, 19, 1981, p. 51–55.
- Glodariu 1993 – I. Glodariu, *Sarmizegetusa Regia durant le règne de Trajan*, în *ActaMN*, 26–30, 1989–1993, I/1, p. 19–25.

- Glodariu 1995 – I. Glodariu, *Addenda aux „Points de repère pour la chronologie des citadelles et des établissements daciques des Monts d'Orăștie”*, în *ActaMN*, 32, 1995, 1, p. 119–134.
- Gostar 1976 – N. Gostar, *Longinus. Dio Cassius LXVIII, 12, 1–5*, în *AIIA Iași*, 13, 1976, p. 53–69.
- Hölscher 1965 – T. Hölscher, *Ein römischer Stirnziegel mit Victoria und Capricorni*, în *JRGZM*, 12, 1965, p. 59–73.
- Hölscher 1985 – T. Hölscher, *Denkmäler der Schlacht von Actium. Propaganda und Resonanz*, în *Klio*, 67, 1985, 1, p. 81–102.
- Kandler 1991 – M. Kandler, *Die legio I Adiatrix und Carnuntum*, în *Roman Frontier Studies, 1989. Proceedings of the 15th International Congress of Roman Frontier Studies* (V. A. Maxfield, M. J. Dobson eds.), Exeter, 1991, p. 237–241.
- Kubitschek 1923 – W. Kubitschek, *Führer durch Carnuntum*, Wien, 1923.
- MacCormick 1986 – M. MacCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and Early Mediaeval West*, Cambridge, 1986.
- Martin 1997 – J. P. Martin, *La mystique de la Victoire au Bas-Empire, in Clovis. Histoire et mémoire*, I, Paris, 1997, p. 383–393.
- Opreanu 1998 – C. Opreanu, *Die Folgen des ersten Dakerkrieges Trajans für die politische Lage der Gebiete nördlich der Donau*, în *ActaMN*, 35/1, 1998, p. 187–194.
- Opreanu 1999 – C. Opreanu, *Legio I Adiatrix in Dacia. Military Action and its Place of Garrison During Trajan's Reign*, în *Roman Frontier Studies, 1997. Proceedings of the 17th International Congress of Roman Frontier Studies* (N. Gudea ed.), Zalău, 1999, p. 571–584.
- Opreanu 2000a – C. Opreanu, *The Consequences of the First Dacian War of Trajan (AD 101–102). A New Approach*, în *Traiano emperador de Roma*, Roma, 2000, p. 389–401.
- Opreanu 2000b – C. Opreanu, *Traiano in Dacia. Nuove indagini sulla topografia delle guerre daciche*, în *Traianus. Optimus Princeps*, Roma, sub tipar.
- Piso 1993 – I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, *Antiquitas* 1, 43, Bonn, 1993.
- Protase 1997 – D. Protase, *Quand la capitale de Décébale est-elle tombée aux mains des Romains?*, în *EphemNap*, 7, 1997, p. 89–100.
- Rossi 1971 – L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, London, 1971.
- Schindler 1977 – W. Schindler, *Die Königstadt der Daker. Im Verhältnis zur Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Klio*, 59, 1977, p. 195–212.
- Schindler 1981 – W. Schindler, *Et caput eius pertulisset ei Ranisstorro*, în *Klio*, 63, 1981, p. 551–562.
- Soproni 1965 – S. Soproni, *Der Stempel der Legio XIV Gemina in Brigetio*, în *FoArch*, 17, 1965, p. 119–126.
- Speidel 1970 – M. P. Speidel, *The Captor of Decebalus*, în *JRS*, 60, 1970, p. 142–153.
- Toynbee-Wilkins 1982 – J. M. C. Toynbee, A. Wilkins, *The Vindolanda Horse*, în *Britannia*, 13, 1982, p. 245–251.

Watson 1969

Whightman 1977

– G. R. Watson, *The Roman Soldier*, London, 1969.

– E. M. Whightman, *Military Arrangements, Native Settlements and Related Developments in Early Roman Gaul*, în *Helinium*, 17, 1977, p. 105–126.

THE ROMAN FORT AT GRĂDIŞTEA MUNCELULUI (SARMIZEGETUSA REGIA). ITS CHRONOLOGY AND ITS HISTORICAL MEANING

(Abstract)

The author examines at the beginning of this study the archaeological evidence concerning the so-called "great Dacian citadel" uncovered at "Grădişte" hill which has been identified with Ptolemy's *Sarmizegetusa to basileion* (= *regia*).

After reviewing several hypotheses related to the subject, he reaches the conclusion that there is no sure evidence for the existence of a Dacian citadel. All the archaeological information demonstrates that the stone wall of the precinct belongs to a Roman fort.

The second part of the study deals with several inscriptions and stone reliefs which have been found inside the structure of the precinct wall. The conclusion is that there are epigraphically attested three legions which worked to the building of the wall and probably to the Roman baths in the neighbourhood: *legio III Flavia Felix*, *legio II Adiutrix*, *legio VI Ferrata*. There is no evidence that the inscriptions were placed in the wall in different periods, their precise position in the structure of the wall being unknown. The author thinks that this fort can be identified with the "stratopedon", mentioned by Cassius Dio at *Sarmizegetusa Regia* at AD 102, after the end of the first Dacian war.

The three stone reliefs with the image of paired Capricorns have no connection with the *signum* of the 1st legion *Adiutrix*, as some modern authors tried to demonstrate. The heraldic motif of paired Capricorns emerged in the 1st century AD in connection with the propaganda of the Augustus time, reminding the peace after Actium. The paired Capricorns, holding a globe between their fore-pads, can be linked with the army and with the House of the Emperor and with Victory, or Pax. This propagandistic pattern symbolised the Victory, the peace and the tight links among them, the legions and the Emperor. At *Sarmizegetusa Regia* all these elements existed in AD 102, as Cassius Dio tells us. The author thinks the three legions epigraphically attested at Grădiştea Muncelului (= *Sarmizegetusa Regia*) raised the blocks with paired Capricorns to commemorate the very special moment of AD 102.

The author suggests also that in the proximity of "Grădişte" hill, at "Sub Cunune", there was a Roman shrine dedicated, probably, to the Victory from AD 102. In that place were discovered by chance two votive inscriptions raised by two governors of Dacia, between AD 156–175. They were dedicated to the *Victoria Augusta* and to *Apollo Augustus*.

In conclusion, the study identifies the fort at Grădiştea Muncelului with the *stratopedon* from *Sarmizegetusa*, left by Trajan after the peace at AD 102 was concluded, as Cassius Dio writes. The main reason of the building of a fort in the high mountains was not strategical, but it follows the Roman tradition of military occupation of the political centres of their enemies. Even if the Dacian "great citadel" did not exist, the presence of the Roman fort on the "Grădişte" hill emphasizes the identification of *Sarmizegetusa Regia* in that place, the main political centre of the Dacians.

List of figures

- Fig. 1 – The Roman fort and the Roman bath at “Grădiște” hill.
- Fig. 2 – Limestone inscriptions with the name of the 4th legion Flavia Felix found in the wall of the Roman fort at Grădiștea Muncelului.
- Fig. 3 – 1. Limestone inscription with the name of the legion II Adiutrix; 2. limestone inscription with the name of the legion VI Ferrata, both found in the wall of the Roman fort at Grădiștea Muncelului.
- Fig. 4 – 1. Relief with the motif of paired Capricorns and inscription from Carnuntum; 2. stone relief with the motif of paired Capricorns found in the wall of the Roman fort at Grădiștea Muncelului.
- Fig. 5 – Inscription from “Sub Cunune”.